

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

LTN
1616

1999

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Կրթական վիճակ մեր

Բ.

ՀԱՅ ՎԱՐԺԻԶՔ ԵՒ ՎԱՐԺԱՐԱՆՔ

Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

(ԿԷՍ ԴԱՐՈՒ ՄԻՋՈՑ)

ԳՐԵԱՑ

Յ. ՈՍԿԱՆ

Handwritten signatures and notes in Armenian script.

594

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Կ. ՊՈԼԻՍԵԱՆ

Սիրելի Ազգակից,

Իբրեւ անդամ նախորդ Ուսմ. Խորհրդոյ, եւ Մաս-
նախմբի արդի Խորհրդոյ գործակից, խորհեցայ իմ
սեսուրբիւններս առնուլ 'ի գիր, տալով նոցա փոքր
բանաստեղծականց մի ձեւ. բայց անպատեհ բունեցաւ
ինձ ներկայել զանոնք, խիթալով, մի գուցէ բնդմի-
ջեմ Նախորդին եռանդը որ 'ի մուտս իմ' ոգի 'ի բռին
կաշխատէր 'ի գործ Կեդրոնական վարժարանին Ղա-
լաքիոյ, յորում յաջողեցաւ իսկ. կամ նկրտիմ փոր-
ձառութեան դաս մը տալ այժմու ակաթին՝ որ այդ-
չափ լաւ գիտէ ինքնին տեսնել զիւր գործ. ուստի փոքր
ինչ ծանօթութիւն տալով իմ կարծեաց վրայ՝ նետեցի
տեսակները 'ի մի խորհ: Բայց այժմ քէ Կեդրոնա-
կանը եւ քէ ուսմանց պարտաւորիչ ծրագիրը լրաց-
եալ գործեր են, որով այլ եւս ոչ ուրում դիւրագգա-
ծութիւնը կը վիրաւորի իբրեւ միջամտութեամբ: Ուս-
տի կը յարգեմ բարեկամաց ոմանց կամքը տալով 'ի
հրատարակութիւն կրկին խօսք 'ի մի պրակ, մի եւ
նոյն նիւթի վրայ. այն իսկ է բարեւոյ դաստիարա-
կութիւն մեր մանկանց: Առաջինը մարտ էր անուանել
նաեւ «Մեծ բարեբարին կամքը» զի անդ յայտնեալ
է քէ ինչպէս նա կամէր. մինչ երկրորդը՝ «Հայ վարժիչ
եւ վարժարան» անուան ներքեւ է մի պատկեր մեր

4/6/6 - 60

38. 1622

կէս դարու վիճակի, որոյ բարեփոխման սահմանեալ է լինիլ 'ի պատիւ արդի բարեխնամ Ազգային Վարչութեան եւ նորին պատուարժան Ուսումնական Խորհրդոյ: Հիմնական սկզբունք, որ 'ի նախադուռն, այս երկրորդին մասն են, բայց իբրեւ գործոյն ամբողջութեան պատկան՝ սկիզբը դրուեցան:

Սակայն կարող եմ հաւաստել քէ այս յոյժ կարեւոր խնդիր որոշեալ եւ գործադրելի պիտի ըլլար, առ նուազն տասը տարի առաջ, եթէ 1876ի Ուսումնական Խորհրդոյ մէջ ունենայի մէկէն աւելի համախոհ, ինչպէս էր՝ եւ է միշտ իմս համակրելի Տէր Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնեան, որոյ կոչումն իսկ յայդ պատճօն՝ համարուելով ապօրինի ըստ Սահմանադրութեան, վասն կղերականութեանն, հարկ եղաւ նմա հրաժարիլ, եւ ինձ՝ յետ նորա:

Մասուցանեմ արդ զայս պրակ մեր Արգոյ հասարակութեան իբրեւ ընթերցելի իմն որ քերութեամբն հանդերձ՝ չէ, կարծեմ, զուրկ 'ի կարեւորութենէ, եւ արգահատելի՝ գոնէ այն բարի նպատակին համար յոր նուիրեալն է. մինչ իմ անձնական օգտիս նկատմամբ շատ իսկ համարիմ հաւաստել այսու քէ հաւատարիմ եղէ պատշամանն որ յանձն եղել ինձ, պատշպան կալով, ըստ կարի, ուսուցման եւ ուսուցչաց վիճակի բարեփոխման 'ի միասին. բայց եւ այնպէս յուսալի է քէ այս տողեր բաղդ ունենան դիպելու յաչս մեր Ազգայնամ Սրբազան Պատրիարք Հօր Վեհապետեան, կամ այժմու Ազգային Վարչութեան խորագրին Վսեմ. Պետին եւ այլ վեհօրհորոյն. եւ հնարիմաց նախադրութիւն՝ որ արհամարհէ եւ ոչ ինչ, յաջողի հանել անսի մի ինչ՝ յօգուտ իմս Ամենասիրելի ազգի: Ըսենք

միայն ու անցնինք. « Մի լաւ օրինակ հազար լաւ խօսքէ լաւագոյն է. » արդ՝ մեզ համար օրինակելի տպար վարժարան մը 'ի Գում-Գաբու (ինչպէս եւ կըմբռնեմ) եւ տպար ազարակ մը Ազգային հիւանդանոցի շուրջը՝ երկու լաւ օրինակներ կրնան լինել պերն գրոյցներէ գեր 'ի վերոյ կարեւոր. Ահա նախադրութիւն մը. բայց քանի որ խօսողին ձայնը տկար է՝ հարկ է յանձնել նորա կատարումը ժամանակի՝ շնորհիւ Նախախնամութեան, յորմէ խնդրելի է որ այլ եւս յոյժ չի յապաղի ինչ որ բարի է եւ օրինաւոր մեզ համար:

Այժմ, սիրելի, յատկապէս քեզ ուղղելով խօսես, կըսեմ. մեր հասակի անձինք հին մարդ կը համարուին. եւ հինը, մանաւանդ առ մեզ, դուն ուրեք է հանելի. սակայն մի մոռանար, բարեկամ, որ գոնէ բարեկամութիւնը հնութեամբն պէտք է լինի միայն յարգի. եւ եւ, իբրեւ ուսուցիչ, վաղեմի բարեկամ մի եմ մեր ուսումնասէր երիտասարդութեան, որ հրաւիրեմ արդ զքեզ ընդունիլ գրութենէս մի օրինակ, եւ այնու նուիրել երախտընդ առաջին լուծայն 'ի ցանկալին վերաժնութիւն Տանն Ազգին:

Ե. Ո.

Խ Ն Դ Ի Ր

Ազգ. Դաստիարակութեան

Ի ԹԱՂԱՅԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՍ

ՆԱԽԱԳԹԻՒՆ

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿՋԲՈՒՆՔ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ

1. Քաջալերութիւն՝ պատճառ է . յառաջադիմութիւն՝ արդիւնք . ուր առաջինը չկայ երկրորդը չկրնար ըլլալ :

2. Յառաջադիմութիւնը չէ երբէք հսկայաքայլ կամ ընդոս . նա իւր բարձրագոյն արագութեան մէջ իսկ է իմաստութեամբ աստիճանեալ , ըստ պիտոյից :

3. Ահա մեր ժողովրդական դաստիարակութեան սահմանը . Պէտք է որ մեր երկդասարդութիւնն ունենայ բարի սիրտ , սուր միտք եւ ճարտար ձեռք :

4. Դաստիարակութեան սկզբանց մէջ ողջամիտ համախոհութիւն՝ է շինող եղբայրութիւն , անհամաձայնութիւնն է քանդող թշնամութիւն :

5. Մարդու մը ազգը իւր անձնաւորութիւնն է . ով որ օտարամոլութեամբ իւր ազգը կանպատէ՝ իւր անձը կանպատէ , եւ համեստ անձերէ այլ եւս պատիւ սպասելու իրաւունք չունի :

6. Երկիւղածութիւն կրօնի պատուիրանաց , հպատակութիւն երկրիս օրինաց , եռանդն յուսումն եւ ի ճարտարութիւն . այս են ահա մեզ համար օրինաւոր դաստիարակութեան պայմանք :

7. Հայ ազգին համար իւր եկեղեցին է միայնգամայն **ՏԱՆ**

աղօրից եւ Տուն ուսման ընդ դրոշմաւ ազգային դաս-
տիարակութեան :

8. Իրն ու ցոյցը հակառակ համեմատութեան մէջ են ի դաս-
տիարակութեան. որչափ սա աճի՝ նոյնչափ նա կը նուազի :

9. Կրեականք զործ ունին ուսանողաց հոգւոյն հետ. աշ-
խարհիկ ուսուցիչք զործ ունին նոցա մտքին ու սրտին հետ.
երկոքին եւս նկատելի են առ մեզ իբրեւ ուրոյն զործաւորք
միեւնոյն զործի որ է բարւոյ դաստիարակութիւն ման-
կանց :

10. Գործոյն անսեղեակ դաստիարակ մը ինքնակոչ բժշկէ
մը աւելի վնասակար է. սա՝ իւր շահուն համար մեր մար-
մնոյն կը վնասէ. մինչ նա՝ կը վնասէ մեր հոգւոյն, մեր սըր-
տին եւ մեր մտքին :

11. Դաստիարակութեամբ այր մարդը՝ պէտք է ըլլայ աւելի
իմաստուն, կին մարդը՝ աւելի համեստ. սակայն միշտ լաւա-
գոյն է անկիրթ որ քան զգարակիրթ (մանաւանդ ի կանայս) :

12. Ուսեալ ժողովրդեան անուս քահանայ աւելի վնասա-
կար է քան թէ լինէր « Կոյր կուրի առաջնորդ » :

13. Բարւոր զործելու ազատութիւնը կերաշխատորի կարգի,
կանոնի հպատակութեամբ. բացարձակ անկախութիւնը ապօ-
րինի է միշտ անդ՝ ուր օրէնքը պէտք է տիրէ, ինչպէս ի վար-
ժարանս :

14. Ծերոց փորձառութիւնը արհամարհող երիտասարդու-
թիւնը՝ կանխաւ կարհամարհէ իւր ծերութիւնը ծանր տուգանօք :

15. Դաստիարակեալ հայու մը վայելչութիւնն է պատկառելի
հնութեամբ՝ Քրիստոնէկան բարոյականութիւն եւ աշխատու-
թեան սէր :

16. Փոքրէն լիովի օգտիլ եւ ապա մեծի ձեռնարկել խը-
նայողութեան հիմնական սկզբունք է յամենայնի, յորմէ դուրս
մեծ ծախքով բացուած որ եւ է մեծ հաստատութիւնք մեծ վնա-
սով կրնան փակուիլ :

17. Դէտք չէ երբէք մոռնալ թէ դաստիարակաց ստորնութիւնը
ազգի նպաստութիւն է :

18. Դաստիարակի երախտիքը ապախտ առնողը այնչափ
սմարդի է որչափ ծնողը արհամարհողը վատ :

19. Օտարի բարի հանգամանքներէն ընտրանալ եւ ըստ պատ-
շաճի օգտիլ յայժ գովելի իմաստութիւն է. օտարամոլութիւնը՝
ծաղրելի թեթեւամտութիւն :

20. Ահա նախանձու վճիռը « լաւ է որ ըլլայ ինձմով չա-
րիք, քան թէ քեզմով փոքր ինչ բարիք ». վանենք զայն մեր
մէջէն, եւ զիւրաւ կը միաբանինք ի բարին :

ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ ՄԵՐ

ԱՏԵՆԱԿԵՏ ԷՔԷՆՏԻ (*)

ԵՆ

ՄԵԾԱՐԳՈՅ ՏԵԱՐԲ

Ազգային վարչութեան մի բաձր ազդարարութիւն միւսանգամ կոչէ զիս յանդամակցութիւն Ուսումնական Խորհրդոյս, չարկ էր ինձ ակնածութեամբ ընդունիլ զայս հրաւեր, զի պիտի լինիմ գործակից ձեզ՝ որ ընդ փորձ երացս էք անցեալ, և որոց համար հաճոյք մի է, յօգուտ մեր ամենասիրելի ազգին, յաղթել գոլարարութեանց:

Սակայն անցելոյն դէպք յուշ ինձ ածեն մի կարեւոր կէտ զոր արժան համարիմ առնուլ արդ ինկատ:

Հարցուեցաւ ինձ երբեք թէ ինչու հրաժարեցայ Ուսումնական Խորհուրդէն. պատասխանեցի. «Վասն զի կամք չունէի լինել ժամովաճառ» ինչպէս արդ իսկ չեմ կամիր որ

(*) Մկրտիչ Էֆ. Մեղպուրեան. 1884 Ապրիլ 2.

դուք եւս լինիք : Գործոյն կարեւորութիւնը , մեր սլաութիւնը , մեր խիղճը հակառակի առայդ :

Բայց և այնպէս անցից մի բուռն հոսանքի առջև կը դառնաինք . կարի պղտոր հոսանք... Կարող եմ արդեօք ձեզ հետ յառաջիկ դէպ ի նորա աղբիւրը և զննել թէ իրաց վիճակը ի վաղուց այդպէս էր՝ ինչպէս որ է , կամ թէ տարադէպ ազդեցութեանց ներքեւ այդ կերպարանքն է առած : Այլ խիթամ , մի գուցէ զեղծանիմ ձերդ շնորհիւ որ հաճիրդ ունկն դնել ինձ . ուստի կը համառօտեմ : Ահա մեր դիւանագիրը . նա կարող է ներկայել ձեզ արձանագրութեանց մի ստուար դէպ , ի սկզբանէ անտի Սահմանադրութեան մինչև ցայսօր . Ինչպիտի տեսնէք անդ . շատ մը գեղեցիկ առաջարկներ , բայց դժուր . ոչինչ , Հոն յաջորդաբար խորհուրդք կը լուծուին , իսկ խնդիրք քննանկուծելի : Աւելցուցէք առ այս վերջի երեսուն տարիներու շրջանին մէջ ի նպաստ դատաւարարակութեան կազմեալ և քակտեալ ընկերութիւնները , որոց օգուան ի՞նչ , և գոյքը ո՞ւր... մոռնաւանդ այդ մեծ , կարի մեծ նորակառոյց լուսոյ տաճարները , հոս և այլուր , որք փայլակներու պէս փայլեցան ու շիջան , բուռն ցնցմունքներ պատճառելով դադափա-

րաց մէջ . վասնուամս ժամանակի և դրամոյ ի վնաս մեր ազգութեան վաղեմի կազմուածոյն :

Եւ ուստի՞ այս ամենայն . ըստ իս , ոչ յայլ ուստեք բայց ի չգոյէ կարեւոր համախոհութեան (համագործ երաշխաւորութեան) ընդ մէջ կղերական և աշխարհիկ եղբարց , թէպէտ երկուքն ևս վիճակեալ են հաւատարմաց պահել իրենց գոյութիւնը եկեղեցւոյ դաւթին մէջ , յորում եմքս . և այս իսկ է նիւթ բանիս :

Արդարեւ եթէ մեք , ըստ օրինակի մեր բազմերախտ նախնեաց և նոյն հետեւող նախորդաց , փակէինք ամրապէս մեր բոլոր շահերը այդ սրբավայրին մէջ , և երկու կարգի եղբարքս ձեռն ի ձեռն մեզմով դործէինք և ոչ ընդստ , խոհեմ աստիճանաւորութեամբ օգուանիս առաւելոյր՝ նուազ ծախքով և նուազագոյն վըտանգաւ . և այդպէս պիտի լինէր՝ եթէ դիտնայինք ըստ արժանւոյն յարգել մեր երախտաւորները սրտք , նսեմագոյն ժամանակներու մէջ իսկ , կրօնք մը և լեզու մը յաջողեցան պահպանել , և զայնս մեզ աւանդեցին իբրև կրկին յօդք միութեան և եղբայրութեան : Նօքա , անտարակոյս , իրենց ժամանակի փորձ վարպետ էին , մինչ մեք նորափայլ լուսաւորութեան անփորձ աշակերտներն ենք . և իբր այն՝ հարկաւ պիտի

սխալինք, և չարաչար պիտի սխալինք միշտ եթէ շարունակենք յաճնապաստան ըլլալ, ի նախատրինս փոճառութեան:

Սակայն ոչ ոք կարէ յայսմիկ բացարձակապէս մեղադրել Ուսումնական Խորհուրդը. ես ինքն զայն չարաչար քննադատողի մը բերանը կարկելու համար ըսած եմ երբեմն թէ, այդ ազգային կառքին մի անին է, միւս երեքը ինչպէս երթան՝ այդ ալ ստիպի այնպէս երթալ: Այլ այժմիկ ոչ ևս հարկ է սքօշել, զի ահա Տեարք Մեղպուրեան, Պէրպէրեան և Գուրգէն, երեք հանրաժանօթ աւագք առ մեզ ի գործ դաստիարակութեան, արդեանց իրաւամբ, և ընդ նոսին պատուարժան սատարք նորընտիր անդամակից Տեարք, ոչ նուազ հմուտք կարեւորութեան գործոյս և հաւասարապէս վառեալք ի տենջ բարօրութեան ազգիս, որոց իբրեւ կցորդ կսեմ արդ:

Ուսումնական Խորհուրդս իւր պաշտօնական հանգամանօք, է մի վարիչ զօրութիւն և ոչ միշտ մի անիւ: Ազգաց լաւ կամ յոռի վիճակը մանկութեան լաւ կամ յոռի դաստիարակութեան հետեւանքն է. անժխտելի ճշմարտութիւն. ուրեմն դաստիարակութեան հըսկող Խորհուրդը, իբրեւ վարիչ այնմ, հարկ է լինի յառաջընթաց մի կարողութիւն, ունելով յետ-

կուսէ ամբողջ մը, այն իսկ է ազգութիւնը, ի ներկայիս և յապագային,

Եւ արդ, եթէ գործը մեծ է, նոյնպէս է և պատասխանատուութիւնը. ուստի չէ այլ ևս ի դէպ յողորմ ընթանալ կամ խարխափել. այլ գիտնալու համար ճշգրտիւ թէ որն է մեր մեկնակէտը և որն է մեր դիտակէտը, հարկ է ունենանք մի յատակադիժ և ի նմա մի թել ուղղութեան՝ զոր չէ իսկ կարի դժուարին գտանել և ճշդել, միայն թէ կուսակցութեանց չմտցուի, որոց հետ գործ չունինք. և մեր գաւթիքն, միանգամ ընդ միշտ, ի բաց մերժուի օրուանս կարծեցեալ փիլիսոփայութիւնը որ մեր ժողովրդականութիւնը ի մահ կը վիրաւորէ. զի այսպէս միայն յաջողիմք ամփոփել մեր ուշը սա բառից նշանակութեանը մէջ (Ազգային դաստիարակութիւն): Ի հաստատութիւն համոզմանս բաւ է մեզ հարցնել անձամբ անձին. ո՞ր է այդ մեր ազգութիւնը. — Ամենուրեք յեկեղեցւո՞՝ որ միակ երաշխաւորէ նորա գոյութիւնը: Զխտրելով ուրեմն վիճակաւորաց շահը ժողովրդեան շահէն, զի առ մեզ մի մարմին են նորա, կըսեմ թէ երկօքին ևս իրենց կարգի տարտականութիւնները ըստ օրինի կատարելու համար պէտք ունին ուսման: Արդ ուսանելու ուղղութիւնը հարկ է այնպէս

լինի որ երկուց մասանց յարաբերութիւնը ոչ իւրիք փնտսուին, այլ առաւել ամրապնդին քաղցր համակրութեամբք: Թող ուրեմն Խորհուրդս իրեն օժանդակ առնու մի կողմնէ կզերը և միւս կողմնէ ուսուցչական երկսեռ ակումբը, և ազդուապէս պահանջէ զինքը յայս պաշտօն կոչող Քաղաքական Ժողովոյ սատարութիւնը միանգամայն ի բարւոքումն կրթական և նիւթական վիճակի երկայունցն, զի գործողաց դիրքին ազնուացմամբ միայն գործը կը գտնէ իւր արժանաւոր յարգը. և այսպէս նշանաւոր քայլափոխ մը ըրած կըլլանք դէպ ի մեր նպատակը՝ որ չէ այլ ինչ բայց միայն յօգեւ ուսանողաց սեպհական օգուտը ազգային հանրական օգտից հետ, որով միայն լինի հնար բարոյապէս պահել մեր գոյութիւնը դարուս լուսաւորութեան մէջ գոնէ այնչափ՝ որչափ պահուեցաւ յանցելումն կարի տագնապալից ժամանակներու մէջ: Այս պարզ եղանակաւ Խորհուրդս լինի իբրեւ մի ճարտար արդի նաւապետ որ առաջի աչաց ունենալով իւր քարտէզն ու կողմնացոյցը՝ հրաման տայ նաւաստւոյն եւ մեքենային:

Այսպէս նկատէ անշուշտ Խորհուրդիս պաշտօնը Ազգախնամն Վարչութիւնն և նորին Սըրբազան Նախագահ Ժողովրդատէր պատրի-

արք Հայրն մեր Ներսէս(*): Սակայն ներուի ինձ հաւատել ձեզ թէ ոչ ոք առ մեզ աւելի լաւ ըմբռնած էր վիճակաւոր կղերի և աշխարհիկ ուսուցչաց համերաշխութեան օգուտը քան զողբացեալն ի մէնջ յաւէտ՝ բարեյիշատակ և երախտաւոր Այրն Աստուծոյ կարապետ վարդապետ Շահնազարեան: Եր երբեմն զի նա առանձնացեալ էր աստ՝ ուր եմքս, երբ մատենադարանս՝ խոնարհ փայտեայ վանատուն մի էր, ուր խուցի մը մէջ փակեալ որոճայր նա մեր նախնի մատենադրութեանց վերայ, և խորհէր թէ առ ի տալ պատշաճ ուղղութիւն դաստիարակութեան ազգային մանկուոյն՝ նախ հարկ էր ունենալ մի յատուկ ընծայարան որ նուիրէր միանգամայն՝ բարեկիթ վիճակային հմուտ պաշտօնեաներ եկեղեցւոյ, և Ժողովրդական վարժարանաց՝ աշխարհիկ ընտիր ուսուցիչներ: Եւ քանզի չէր արհամարհեր նա ոչ մի օգտակար Խորհուրդ փորձառու անձի, և յարգէր զիմս իբրեւ ուսուցչի, համախոհ էր ինձ թէ, ծախուց խնայողութեան և օգտից առաւելութեան կրկնակի նկատմամբ, պատեհ էր (ըստ իս) ուսուցչական մի դպրոց հաստատել յերուսաղէմ, ի մեր վանս, կամ արտաքոյ, ի մի համեստ

(*) Ննջեաց ի Տէր ի 27 Հոկտեմբերի 1886:

միջավայրի, սակայն միշտ ընդ խնամածութեամբ նոյն միաբանութեան որ վասն այնր լինէր պատասխանատու, ընդ ուղղակի հսկողութեամբ Ուսումնական խորհրդոյս, և ամ ըստ ամէ համարատու կեդրոնական վարչութեան:

Աւանդ, եթէ տարածամ մահ զինք չբառնայր ի մէնջ, և Նուպար Շահնազար վարժարանը այնպէս կազմուէր, ոչ միայն նորա գոյութիւնը չպիտի լինէր վաղանցիկ, ինչպէս եղաւ, այլ և այդ միջոցաւ վարչութիւնը մօտագոյնս յարաբերութեան մէջ գտնուելով Յակոբեանց միաբանութեան հետ՝ բարձր հաւանականութիւն մի է թէ կանխազեկոյց պիտի լինէր այն անցից՝ որոց ձախողակի հետեւանօք ահագին պարտուց գումարի մը ներքեւ ընկճի արդ այդ ազգային հաստատութիւն, և հարկաւ պիտի փութար չարեաց առաջն առնուլ: Այդ ուղղութեամբ հնարաւոր էր կարճել նաև այլ ինչ անպատեհութիւններ: Ո՛րչափ կորուստներ առ ի չգոյէ համախոհութեան, Բայց այս շօշափական դառն փորձք գոնէ հետեւութեան մը պէտք է յանգին, յօգուտ ներկայիս և ապագային որք մեզ հային ակնպիչ: Հետեւաբար կը հաստատուի թէ,

Ա. Ուսումնական խորհուրդս իւր խաղաղ պաշտօնը յառաջ վարելու համար կրկին օժանդակներու պէտք ունի, Ուսուցիչ և կղեր. և ա-

ռաջինն ՚ի սոսա կղերն է իբրեւ ժողովրդեան բարոյականութեանն առաջնորդ. խորհուրդս պարտի նախ անով գործել և անոր համար գործել. կուզեմ ըսել թէ պարտ է նմա նորա դաստիարակութեան հոգը ևս ստանձնել և պահանջել, ուստի անկ է, որ ազգային վանորայք և ամենայն նուիրական վայրք իրենց բարոյական և կրթական արդիւնքը արտադրեն յօգուտ հասարակութեան, չմոռանալով երբէք թէ անգործներու միաբանութիւնք՝ անմիաբանութիւն կը յարուցանեն նուիրատու ժողովրդեան մէջ, և ոչ այլ ինչ:

Բ. Դաստիարակութեան մէջ ազգային բընոյթը (ոգին) պահելու համար կարկ է ակնածութեամբ յարգել և յարգել տալ նախնեաց աւանդները՝ որ առ մեզ բովանդակեն ի կրօն և ի լեզու: Այսպէս կարելի է արեւելից մէջ բաղմադարեան քրիստոնեայ հայ ժողովուրդը՝ ունենայ իւր վէրքերը բուժելու միջոցութիւն՝ և ոչ նոցա ճարակ լինելու երկիւղ, որ տակաւ առ տակաւ առաւելու քանի որ մեր հասարակութիւնը անգիտաբար գործադրէ կղերն ընտրելու իւր իրաւունքը, և ուսուցիչք ըստ դիպաց և ոչ վիճակաւ կոչին ի պաշտօն: Յայտմ է հայուն բաղմամեայ խօթութիւնը, զոր դարմանելու համար ուսումնական խորհուրդս

պարտի նուիրել իւր նախածնուն օժանդակութիւնը:

Գ. Օգուտ մեծ է մեզ Եւրոպական լուսաւորութեամբ շահաւորել, և առ այս ի գիւրութիւն՝ ուսանել մի Եւրոպական լեզու. (Գաղղիներէնը նախամեծար, իբրեւ հանրական). այլ չլինել երբէք մոլի օտարասքանչ ի վնաս մեր բնաւորութեան: Պարտ է մեզ մանաւանդ հետեւիլ նոյն իսկ Եւրոպացւոյ ողջամտութեան որոնք երբ միջին դարու կարի յոյժ երկարատեւ թմրութենէն, ժամանակի պարագայներէ օգտելով, սթապիեցան՝ վեշտասաներորդ դարու սկիզբը վերադարձ մը ըրին առ դրազիտութիւն և առ ճարտարութիւնս նախնի Յունաց և Հռոմայեցւոյ, ուստի և առածս. «Չնախնիս ուսանիլ՝ և զարդիս ընթեռնուլ»: Այս դրութեան հետեւողութեամբ է Վենետիոյ Միթարեան հեղինակաց առաւելութիւնը. նոյնպէս պէտք է ընենք մեք եւս. նախ՝ ուսանինք զնախնիս մեր, զի ի վաղ ժամանակս ունեցանք մենք ալ բաւական նշանաւոր դրական դար մը որոյ հեղինակութեամբ միայն պիտի կանանաւորի մեր արդի լեզուն, և միանգամայն քաղենք ընտրանաւ, որչափ կարող եմք, լոյս՝ ի նախնի և յարդի օտարաց, իբրեւ հին աղգի մը պատկառելի մնացորդք, ուսանելու հետա-

մուտ և ոչ նոր ի նորոյ երեւոյթներէ միայն գրել եալ ժամանակիս խակ մանկունք:

Դ. Յաւ է արդարեւ տեսանել թէ 19^{րդ} դարս, որչափ ևս յորջորջի լուսաւորեալ՝ մեզ համար անօրինակ պառակտմանց յեղանակ մը եղաւ ցարդ: Յոյժ ցանկալի էր ապաքէն որ հայ ժողովուրդը ամբողջակի վայելէր միշտ ամենուրեք զհպատակութիւն Օսմանեան վեհանաւանն իշխանութեան՝ որ ամենէն ազատականը, հեշտագոյնն ու համակրելին է իրեն. բայց արդ զուտ կրօնական պատճառանաց երեւոյթով իսկ կը տեսնեմք մեր ժողովրդականութեան մէջ մէկէն աւելի բաժանումներ. և ուրոյն մեր կրօնակցաց մէջ մէկէն աւելի տրոհմունք՝ չունելով ցարդ նկատելի ինչ կցորդութիւն ընդ իրեարս, կենակցութեամբ կամ խնամութեամբ. և թուի իմն թէ իրենց առ հարկի յարաբերութեանց մէջ աւելի ցուրտ են այժմքան թէ երբէք: Արդ՝ դաստիարակութեան օրինաւոր ուղղութեամբ միայն յուսալի է որ դայթակղեալ միտքերը բուժին. զի ուր սէր նուազի անդ ուսումը հակառակ արդիւնքներ կարտադրէ, այն իսկ են պառակտմունք:

Ե. Դաստիարակութեամբ զարգացեալ միտքը պէտք ունի ասպարիզի, որ բարեբաղդաբար ընդարձակագոյն է յերկրին՝ յորում վի-

ճակեալ եմք բնակիլ մեծամասնութեամբ. զի հայք լաւ յաջողին բանիլ հողը, գլխաւոր արուեստ քաղաքակրթութեան. ոչ նուազ յաջողակ են և յայլ ձեռնարուեստս և 'ի վաճառաշահի: Ուստի ուսանող աղքատիկ մանկութեան հարկ է աւանդել այնպիսի սկզբունքներ որով ապա իրենց կեանքը շահելու գիւրութիւն ունենան. հետեւաբար պարտաւորիչ նախակրթական ընթացքը լրացնողներուն համար ինձ պատեհ թուի գալրոյական ծրագիրը սա հիման վրայ յարմարել.

Ա. Ասիճաւն. Արուեստաւորի կամ հողագործի ուսանելիք (ըստ տեղոյն).

Բ. Ասիճաւն. Շահաւաճառի ուսանելիք.

Ազգային և տեղական լեզուաց ուսումը անհրաժեշտ համարելով: Երրորդ, կամ բարձրագոյն աստիճանը, թէպէտ սակաւուց միայն գիւրամատչելի՝ սակայն որովհետեւ բնութիւնը կարտադրէ, մերթ ընդ մերթ, մանաւանդ յատկապէս ի կարգի ժողովրդական կոչուած մանկանց, այնպիսի հրաշալի գլուխներ որոնք գրագիտական ասպարէզի կամ բարձրագոյն ճարտարութեանց մէջ պատիւ կարող են՝ բերել ազգին, գործ է զայնպիսիա ճանաչել և քաջալերել, որով սպաս մի մատուցած կըլլանք երկրին՝ որոյ հպատակասէր Գերագոյն Վեհա-

պետն ու Տէրը բացարձակ պաշտպան է ճարտարութեանց և արուեստից:

2. Ուսումնական խորհրդոյ գործելու երկու բաղունքները պէտք է լինին իշխանութիւն և դրամ. առաջինէն գիտեմ թէ առ առաւելն ունի կարի համեստ մի մասն, իսկ երկրորդէն՝ իբրեւ թէ չունի ամենեւին: Արդ՝ անհնարութեան առջին մնայր նմա ընտրել յերկուց աստի մին. հրաժարիլ կամ միջոց մը հնարել: Ազգային վարչութիւնը հրաժարում չընդունելով՝ խորհուրդս վերակազմեց. ուրեմն միջոցի մը հնարման պարտի նա դէթ օգնել մեզ, գոնէ առ այժմ 'ի հաստատութիւն մի եւեթ ուսուցչական վարժարանի: Այս միջոց, ինչպէս ցարդ ըսուեցաւ, ոչ այլ ուրեք գտանելի է ըստ օրինի, բայց միայն 'ի ձուլման շահուց մեր կղերական և աշխարհիկ ուսուցչաց 'ի մի. զի առ մեզ վարդապետն՝ մի ուսուցիչ է ինչպէս դասախօսն՝ մի վարդապետ, իւրաքանչիւրն յիւրում սահմանի: Չեմ ծածկեր ձեռնէ, Տեառք, թէ սոյն տեսութիւնը առիթ ունեցայ ես յայտնելու երբեմն յՈւսում. ակմբի, Կեդրոնական անուամբ կառուցանելի վարժարանի մը խընդրոյն առթիւ (որ արդ իսկ ձեզ կղբաղեցնէ, և իցէ թէ յաջողի), երբ, փոխանակ սկզբնաւորելու, կըսէի, սկսեալներէն օգտինք, եթէ Ե-

բուսաղէմ հեռի է, Արմաշ մօտագոյն, Փրկչի հիւանդանոցը՝ առ դուրս: Իմ խորհուրդս չը-
յարգուեցաւ յայնժամ՝ բայց ցարդ ոչ ինչ լա-
ւագոյն վճարեցաւ, այլ քանզի կամիք դուք
որոշակի ածել զայն յարդիւնս՝ զն ուրեմն, մօ-
տագոյնս երթանք:

Ենթադրեցէք, Տեառք, վայրիկ մի թէ կը
գտնուիք 'ի Պատրիարքարանի, 'ի Կեդրոնաւայ-
րի մեր ազգային տեսչութեան՝ աստի իսկ՝ հոն
էք: Եւ ահա 'ի մուտս անդ կը տեսնէք առ այն
յոյժ պատահութեամբ կից երուսաղէմայ կոչ-
ուած տունը. և 'ի հանդիպոյ, մի պարսպի
մէջ փակեալ՝ մեր Մայր Եկեղեցին և Մայր վար-
ժարանը: Ըսէք ինձ կաղաչեմ, թէ մեր ուսա-
նող երիտասարդութեան մօտաւորական և բա-
րոյական զարգացմանն համար մայրաքաղաքիս
հայաբնակ թաղերուն մէջ նպաստաւորագոյն
ժողովրդական միջավայր մը գիտէ՞ք արդեօք.
կամ մեզ բնիկ Մայր վարժարան բառին և օ-
տարածել Կեդրոնականին միջեւ գաղափարի
այդչափ մեծ տարբերութիւն կը գտնէ՞ք որ
հարկ ըլլար սկսեալը լքանել: Ձեռնէ դուրս՝ դու-
ցէ հարցանէ ոք ինձ. «Ո՞վ է սկսողը». ո՞հ տխուր
մոռացութեանս՝ որոյ համար արդարեւ մոր-
մաքիմ: Ո՞չ ապաքէն ազգիս ամենէն խոհեմ,
ամենէն բարեսէր, ամենէն երախտաւոր անձը.

նա որ գիտէր սիրել իւր ազգը, սիրելի ընե-
լով զայն յաչս Տիրող Իշխանութեան. նա որ
հզօր էր, բայց խոնարհ սրտիւ, մեծագոյն բա-
րեկամն աղքատաց որոյ անունը կօրհնեն տակա-
ւին ամենայն բարերարեալքն 'ի նմանէ, պատու-
պարեալք յԱզգային հիւանդանոցի. ո՞չ ապա-
քէն նա օժտեց զմեզ այդ կալուածներով: Եւ ոչ
այսչափ միայն. այլ մօտաւոր հայաբնակ մէն
մի թաղի մէջ հաստատելով մի վարժոց, իբրեւ
ստորագասեալ Մայր վարժարանի, որ պար-
տէր լինել Տիպար ամենեցուն, և մօտագոյնս
առ այն սեպհականելով մի յատուկ վարժա-
րան աղջկանց դաստիարակութեան՝ յայնպիսի
ժամանակի յորում առ մեզ գրեթէ ոչ ումեք
անկանէր 'ի միտս էգ սեռի դաստիարակու-
թիւնը, նա, հեռատեսութեամբ, մեզ յեանոցս
համար, պատրաստեց Լուսաւորչայ անուամբ
նուիրագործեալ վարժուհեաց միկրթարան: Եւ
երբ ըրաւ նա իւր սիրելի ազգին համար որչափ
ինչ հնար էր նմա առնել, այդչափ երախտեաց
փոխարէն մի վարձք միայն խնդրեց, համեստա-
գոյն վարձք՝ զոր ընկալաւ, այն թէ, յետ մահու
իսկ, իւր ամենասիրելի եկեղեցւոյ հովանիէն
չբաժնուի. և ահա գերեզման նորա 'ի միջի մե-
րում: Բայց մի թէ յարգուեցաւ ցարդ, ըստ ար-
ժանւոյն, պերճ բարերարին իմաստուն կամքը...

Դժուր սակայն, Տեառք, որ այդ մեծ ազգայնոյն արարքը լաւ կը կշռէք, դժուր, կը սեմ, պաշտօնակից էք նմա 'ի գործ բարեկրթութեան մանկանց ազգի, այն ոգւով՝ որով նա կառոյց կրթութեան տուններ զորս վարչութիւնը չէր կարող լաւագոյն ձեռաց յանձնել քան զձերդ՝ յարգելիւնաւորութիւն. ինչպէս գործակից են նմա, նովին ոգւով՝ այն աղքատախնամ Տեառք որ կսփոփեն կարօտ և խօթացեալ հայ եղբայրներն ու քոյրերը և անապաւէն մանկունքն 'ի Տաւ Ազգի: Այդ ոգւով ահա սեղմագոյնս կցորդին միմեանց երկու կարգ ազգային պաշտօնեայք, Աղբաւար/սնարմէն և Ուսուցչականք. զի առ մեզ բարեբարութիւն է ամենայն ինչ, և ամենայն ինչ՝ յորդոր առ առաքինութիւն, և յայդմ է միայն ձերդ բաժին:

Ներեցէք, Տեառք, եթէ յոյժ գողտր յիշատակութիւնը չեղեցին զիս վայրիկ մի 'ի պարզութենէս բանիս. սակայն ձեզ հետ յարգանաց նուէր մ'ալ գոնէ մատուցի մեր ազգային աննման բարեբարի աճիւնին. և արդ փութամ վերագառնալ 'ի կարգ բանիս և կնքեմ զայն յաւելլով:

Է. Դատաւարակութեան ընդհանուր յատակադիծը հարկ է որ ճշդիւ համեմատի այն

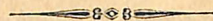
տարբերութեան զոր բնութիւնն ինքնին դրած է երկուց սեռից միջեւ. սակայն նորա շրջանակը, ամեն կարգի և աստիճանի ուսանողաց համար, պէտք է պարունակէ պարզ, դիւրին ըմբռնելի և դիւրին գործադրելի կանոններ որով յաջողին նոքա ունենալ միանգամայն բարի սիրտ, սուր միտք ճարտար ձեռք. և լինին, առողջ մարմնոյ մէջ առողջ հոգւով, համեստ անհատներ օգտակար իրենց անձին, իրենց ընտանեաց և երկրին՝ յորում վիճակեալ են բնակիլ 'ի միասին:

Իցիւ Ուսումնական խորհուրդս յաջողի այնպէս ընդ խաղաղութեան պաշտօնէի իւր նախակարգ դերը 'ի մէջի հայ եղբայր, և օժանդակելով, օրինաւոր դատաւարակութեան շնորհիւ, 'ի զարգացումն բարոյականութեան, իմաստից և ճարտարութեանց, յաջորդին աւանդել մի ընթացիկ ուղղութեան թե՛ որով ակփինք ըսելով. « գոնէ պատիւնիս պահուեցաւ: »

Առ այս ունիք կարող միտք և ջերմ սիրտ, գիտեմ. մնայ ինձ մաղթել ձեզ, Տեառք, նոյնչափ և երկայնամոտութիւն:

Յ. ՈՍԿԱՆ

1884 Ապրիլ 5

ՀԱՅ ՎԱՐԺԻՉՔ ԵՒ ՎԱՐԺԱՐԱՆՔ

Ի ՊՕԼԻՍ

Գերապատիւ Ասեմապետ Հայր. (*)

Պատուարժան Ուսումնական Խորհրդոյ առաջարկութեամբ և հաւանութեամբ Ազգային կրթասէր Վարչութեան, Ամենապատիւ Արքեպիսկոպոս Պատրիարք Հօր յատուկ մի հրահրադիր տայ և ինձ արտօնութիւն, Հարք իմ և Տեարք ձեզ գործակցիլ իբրեւ անդամ Օթանդակ մասնախմբիս: Այս կարգադրութիւն գոհացուցիչ է ինձ համար, յայն սակս մանաւանդ՝ զի խէթէր մտացս թէ, է՞ր զրկուեցայ ես երբեմն ի գործակցութենէ Տէր Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան Հօր ի պաշտօնիս Ուսումնական Խորհրդոյ՝ յոր կոչեալն էր և նա, և ոչ ոք քան զնա առ այն ունէր առաւել արժանիս հմուտութեամբ: Սակայն՝ թուի իմն թէ այժմ մեր վարչական օրինաց տառք կամօքի յօգուտ ոգւոյն, Օթանդակ Մասնախումբ, համեստ անուան ներքեւ, կազմելով՝ եկեղեցականներէ և աշխարհա-

(*) Յովսէփ վարդապետ Այվազեան. 1886, փետր. 2

կաններէ խմբակ մը ի նպաստ հանրային դաստիարակութեան:

Եւ արդ, Ատենապետ Հայր, փոխանակ միոյն՝ ունիմ ձեզմով սատար երկու ընտիր եկեղեցականներ, որոց հետ երկու հմուտ և փորձառու դպրոցական պաշտօնակիցներ, և մի ուսեալ երիտասարդ՝ որոյ համեստութիւնը այնչափ պատիւ է իրեն որչափ մտացը լոյսը: Արդ՝ հինգ պատուական անդամք մասնախմբիս՝ ինձ հետ, և ես՝ ընդ ձեզ, կեդրոնացնենք վայրիկ մի մեր ուշը այժմ մեզ առաջարկեալ գործոյն ընտրութեան վրայ, և պիտի անենք իսկոյն թէ, պարզ երևութի մը ներքեւ, ունի նա բարձրագոյն կարեւորութիւն:

Խնդիրն է, ընտրութիւն դասագրոց, և ընտրութիւն ուսուցչաց ի համակերպ բարեկարգութիւն մեր ազգային թաղական վարժարանաց: Արդարեւ յոյժ կարևոր գործ՝ որուն նախաձեռն պիտի ըլլանք մենք, յոր հարկ էր ոսկայն Ազգային Սահմանադրութեան հրատարակման օրէն գոնէ ձեռնարկել: Եւ այժմ, մինչ զեղծմունք այնչափ առաւելեալ են, միթէ կարծէք որ յիշեալ կրկին կէտերու վրայ քննութիւնը, եթէ ամենայն յաջողութեամբ իսկ յառաջ տարուին, ինքնին բաւական ըլլան փափաքելի բարեկարգութիւնը արդիւնաւորելու. կամ, գոնէ,

Անկերպարան կոչուած կրթարանները, ըստ կարի, կերպանաւորելու: Հոս, նախ քան զմուտըս ի կարգ բանիս, օրինաւորութիւնը կը պահանջէ յուշ ածել ձեզ թէ Իւսկիւտարի Սամաթիոյ, Գում-Գաբուի, Խաս-գիւղի և այլ թաղից ինչ վարժարանք յոյժ բարելաւ ժամանակամիջոցներ ունեցեր են, և տակաւին կարելի է ունենան. անշուշտ, խղճամիտ հոգաբարձութեանց ներքեւ. բայց և այնպէս, յարատեւութեան ընդհատումը միթէ ուսուցչաց, և միայն ուսուցչաց է վերագրելի: Կարի նկատելի կէտ, որով սակայն ոչ իւրք նուազի Ռումնական Խորհրդոյ առ մեզ առաջարկին կարեւորութիւնը. զի նկատելով գրեանքն իբրեւ գործի բանին, և ուսուցիչը՝ իբրեւ գործաւոր այնմ, հարկ է որ երկուքն ալ ընտիր լինին յօգուտ գործոյն ընտրութեան: Պարզ տրամաբանական խնդիր մի է այս՝ պատճառի և արդեանց յարաբերութեան: Ուստի, առաջին կէտին, այն իսկ է դասագրոց նկատմամբ, կարեւոր համարիմ ասել նախ թէ, մեր թաղային կրթարաններու ուսմանց ընթացից համակարգութիւն պէտք է լինի օրինաւոր ծրագրոյ մը պահանջմանց համեմատ, որով որոշուի ուսանողաց աստիճանը, և ոչ ստիպողաբար դասագրոց բացարձակ նոյնութեամբ ամենուրեք: Այս նիւթական համակար-

գութիւնը օգուտէն աւելի, ըստ իս, ունի անպատեհութիւններ. նախ՝ յառաջագիմութեան ազատ ասպարէզը կը խափանէ, ի նպաստ այս անուն կամ այն հեղինակի դասագրոց. ապա ենթադրելով իսկ թէ դասագիրք մը ընտիր լինի՝ ինչո՞ւ չնդունինք ընտրեւագոյնը: Յառաջագիմութիւնը ինքնին հրաւէր կարգայ ուսուցչաց, ուսանողաց և դասագրոց հեղինակաց յօրինաւոր մրցութիւն, որուն որ և է արդե՛լ մենավաճառ մի է, ջլատող ճարտարութեան և կատարեւագործութեանց խափան: Մանաւանդ զի անպատեհ թուի ինձ ստիպել դասատու մը որ այս կամ այն դասագիրքը գործածէ իւր համոզմանն իսկ հակառակ, երբ ինք լաւագոյն համարի իւր աշակերտաց ըմբռնման աստիճանին համեմատ, քաղածոյ դասատետր մի խմբաբե՛լ և դասերը գրաւոր աւանդել, ինչպէս ի դէպ է յաճախ: Առ այս՝ առ այժմ այսչափ: Գանք երկրորդ կէտին որ ստիպողագոյնն է. այն իսկ է ընտրութիւն ուսուցչաց և նոյնն վկայականք:

Հոս եւս համառօտիւ առնունք ի նկատ թէ ինչ վիճակի մէջ կը գտնուին ցարդ մեր ուսուցիչք, և ինչ եղած է նոցա արդիւնքը: Յայտ իսկ է թէ այս կարգի ազգայինք ընդհանրապէս աղքատիկ ընտանեաց կը պատկանին, որ կու-

տայ մարդկային մեծ ընտանեաց ամենուրեք ոչ միայն օգտակարագոյն՝ այլ և ամենէն անուանի անձինքն, ըստ մեծի մասին. բայց և այնպէս, հակառակ նոցա կարեւորութեան, դրամոյ Ազնուականութիւնը որ առ մեզ, վաղեմի Ամիրայութենէ սկսեալ մինչեւ այժմու շուկայի վաճառաշահութիւնը, կը հաճի տեսնալ (վարժապետը) ցածուն ըլլալու չափ համեստ. մինչ Ուսուցչութիւնը, կը թափան խնդրոց մէջ, պէտք է նշանաւոր ձայն ունենայ իբրեւ ձեռնհաս: Քուէն զամենը թաղական կրնայ ընել և ամեն թաղական հողաբարձու կրնայ ըլլալ, մինչեւ ստորնագոյն խոստանի գռեհիկը, ինչպիսի խառն ի խուռն անկերպարան ամբօխ կիշխէ Ուսուցչութեան: Արդ վարժապետի մը ի պաշտօն կոչումը կամ անտի հրաժարեցումը յաճախ կուսակցական խնդիր մի է մանաւանդ քան թէ նորա արժանեաց ճանաչումն կամ մի թերութեանն հետեւանք: Սակայն կրնայ հարցուիլ տակաւին թէ ի՞նչ արդիւնք ունեցեր է ցարդ Ուսուցչութիւնը: Առ որ ի պատասխանի, ներուի, նախ, տալ ձեզ նկատել թէ այս կարգի ազգային պաշտօնեայք բարոյականութեան նկատմամբ զայթակղութեան առիթ մը չեն տուած: Գալով նոցա ընդհանրապէս մատուցած ծառայութեան, կարելի է հաւաս-

տել թէ ի Պօլիս, դարուս սկիզբէն իսկ բաւական ետքը, 10 առ 100 հազիւ հասարակ կարգալ միայն գիտցող կը գտնուէր առ մեզ, արուսեռին մէջ. էդ սեռը՝ բնաւ չէր ուսանէր. մինչ այժմ դժուարին է գտնալ տասը տարու տղայ մը, մանչ կամ աղջիկ, որ կարգալ ու գրել չը գիտնայ, գոնէ մինչեւ աստիճան մը: Արգարեւ յոյժ դիտելի վիճակագրական երեւոյթ 150,000 է աւելի անհատներէ բաղկացեալ ժողովրդականութեան մը վրայ, միայն կէս դարու անձուկ միջոցի մէջ: Եթէ յաւելումը այս ընթերցանութեան ծաւալման վրայ զուգընթաց միջին դաստիարակութիւն մը, կարեւոր ուսմամբ և լեզուագիտութեամբ, որոյ շնորհիւ մայրաքաղաքիս հայազգի բազմութիւնը հասու և ընդունակ կը համարի ինքզինք արդի քաղաքակրթութեան, անհնարին լինի ուրանալ թէ, կարի աննպաստ պայմաններու իսկ ներքեւ, այս նշանաւոր բարեւալութիւն արդիւնք է յատկապէս այն ազգային ուսուցչաց որոնցմէ շատերը թշուառութեան մէջ կնքեցին իրենց կեանքը: Եւ եթէ յիշեմ թէ, աստ, ի բժշկական և յայլ բարձրագոյն վարժարանս Տէրութեան, ինչպէս ի մեծ ճեմարանս Եւրոպիոյ, պատուով մուտ ունեցեր են մեր ժողովրդական պատանիներէ շատեր՝ ի նշանաւոր կարգս, փառաւոր վկայութիւն մի

կը գտնենք յայսմ մերազգի ուսանողաց ուշիմութեան, ինչպէս նաեւ նոցա աղգային ուսուցչաց աշխատասիրութեան:

Այսպէս լաւ սկսեալ գործը լաւագոյնս յառաջ վարելու համար արդարեւ ի վաղուց հարկ էր որ Ուսուցչութիւնը ուրոյն մարմին մը կազմէր առ մեզ, որով դաստիարակութիւնը, ներկայ սերունդիս առ իւր յաջորդն մի միայն աւանդը, մեր բարոյական եւ կրօնական շահուց պահանջմանց համեմատ կանոնաւորէր, առանց որոյ կրթութեան բարձրութիւնն իսկ լինի ի մեր փնտս, որպէս տրամադիր եմ հաստատել: Բայց ինչպէս կազմուէր այդպիսի մարմին մը երբ Ուսուցչութիւնը, արդեանցն իսկ հակառակ, երբէք, երբէք, չէ քաջալերուած: Ընդհակառակն նորա դոյզն բաժինը, օրապահիկը, երթալով կը նուազի այնչափ ժամանակի անձկութեամբ որչափ ուսուցչաց թուոյն առաւելութեամբ: Արդարեւ ինչ գործ կրնայ ունենալ հայ լեզուի դասատու մը ի վարժարանի եթէ թաղին Գերապատիւ քարոզիչը ստանձնէ նորա պաշտօնը. կամ ինչ պէտք կայ այլ ևս մասնագէտի մը եթէ բազմագէտ Տնօրէն մը նորա պաշտօնն ևս գրաւէ: Բայց ոչ այոչափ միայն, ոչ ապաքէն ըսուած է առ մեզ յաճախ. «Ազգն ուրիշ՝ կրօնքն ուրիշ». այս սկզբամբ, որ

մեզ չէ պատկան, այնչափ ազատութեամբ կը զրկենք մեր մատաղ մանկունքը օտարներու դպրոց՝ որչափ անտարբերութեամբ կը կարգենք անոնց վրայ ի վարժոցս մեր անխտրաբար օտարօտի ուսուցիչներ և դաստիարակներ իսկ որոց սիրտը մերայնոց հետ չէ երբէք երբ առ հարկի տալթեն եւս անոնց հետ: Մերթ կէս տիրացու կէս վարժապետ մը, կամ պանդուխտ երէց մի կը մնայ հոն, իբրեւ անկարեւոր հայերէնի ընդհանուր ուսուցիչ, որուն հետ, ի մեծ գայթակղութիւն, կը սովորին մանկունք թեթեւակի վարուիլ. մինչ ճամբուած ուսուցիչք կերթան դիմել, ո՛ւր... Ոմանք ի յուսահատութիւն՝ որ չէ անօգուտ, զի ազգէ ի նոսա վերջապէս բաւական արութիւն վարժապետութենէ ազատելու որ և է զբաղմամբ, յորում կը յաջողին իսկ. մինչ սակաւք միայն դիմեն առ Խորհուրդն Ուսումնական, ոչ թէ բողոքելու համար իրենց եղած զրկանաց դէմ, զի դիտեն թէ այդ անօգուտ է. հոգաբարձութիւնք՝ որոնց հետ գործ ունեցան, Ուսումնական Խորհուրդէն եթէ վաւերացեալ իսկ ըլլան, չեն ուղեր ճանաչել իրենցմէ վեր իշխանութիւն մը դպրոցական շրջանակին մէջ, մինչդեռ կան՝ որ վաւերացման եւս չեն տաք կարեւորութիւն: Արդ՝ այդ թշուառ արարածները, անգործ ու-

սուղիչները, կերթան ինդրերը պաշտօն մը, և կառնուն ճիշդ այն պատասխանը զոր Մասնախումբս իսկ, ներուժի ինձ ըսել, սովորեցաւ ապա կարգի աղերսարկուաց, «Ոչ Ուսումնական Խորհուրդը և ոչ մենք դասաւարտաց պաշտօն գտնելու պարտականութիւն չունինք. այդ իրենց գործն է. միայն՝ եթէ մենէ ինդրուժի դպրոցական պաշտօնեայ մը, ցոյց կուտանք անոնցմէ մին՝ որոց անուանք արձանագրուած են առ մեզ»։ Յետոյ իբրեւ չնորհ մի, կըսենք մեր քարտուղարին որ նշանակէ այդ պարոնին անունը ցուցակի վրայ, մինչ նա կելլայ կերթայ թաղձագին, և իմ սիրտս անոր ետեւէն . . . եթէ յաւելումը տակաւին շուկայի անդործ պարոններու կամ դեռավարժ Ուսանողներու ասուար խումբ մը որ մեր թաղային կրթարանաց մէջ որ և է գնով պաշտօն կորոնեն և յաճախ կը յաջողին, դարձեալ ի զրկանս երախտաւորաց. եթէ յիշեմ աստ այնպիսի անցքեր՝ որոց ես ինքն եմ վկայ, ինչպէս երբեմն ի Մայր Վարժարանի՝ զոր հանգուցեալ ուսումնատենջ Մատթէոս Այվատեանի Հոգաբարձութեան օրով ջանք եղաւ նշանաւոր աստիճանի մը բարձրացնել, մօտաւոր թաղերու վարժարանները կարգելով իբրեւ նորա նախակրթարանք, բայց ոչ ինչ յաջողեցաւ. կամ ի Լուսաւորչեան Վարժարանի նոյն թաղի,

ուր յատկապէս քրանաջան՝ և առ այս բոլորովին անձնուէր Տէր Սուքիաս Հօր ինամօք և իմ գործակցութեամբ 350 է աւելի աշակերտուհիք հաւաքուեցան, և յիրաւի ուսանողաց թըռուով և ներքին բարեկարգութեամբ, առ մեզ անմահ մի վիճակ աղջկանց կրթարանի. ուստի սակայն ստիպուեցանք հրաժարիլ, զի յայդպէս կառնեցաւ յարակնու իռն . . . Արդ այժմ այսչափ տարիներէ և առաւելագոյն ծախքերէ ետքը, զայէք, տեսէք, ինչ վիճակի մէջ է այդ կուսաստանը որ, երեք տարւոյ սուղ միջոցին մէջ, այդչափ բարի յիշատակներ ունեցաւ և կը խոստանար ազգին համեստ վարժուհիներ և հայ ընտանեաց բարօրութիւն։ Հարկ չէ այլ ևս յուշածել նոյն շրջանակի Պէդճեան և Մեսրոպեան վարժարանները, և ներօգնեանն յիճատիէ Իւսկիւտարու, և նոյն թաղի Ճեմարանը որ իւր նախնի առաջնութեան փառքին կը նկրտէր. և տակաւին զայլս ուրեք ուրեք ուր իմ մասնակցութեամբ տրուած յաջողակի աշխատութիւնք խամրեցան իբրեւ պտուղք դեռահասք, Թաղականաց և Հոգաբարձութեանց ստեպ փոփոխմանց կամ դժտութեանց, և կուսակցութեանց ձախողակի ազդմամբ. մինչ մեր անխոհեմութենէ օտարք օգտեցան, և առաւելագոյնս կօգտին այժմ, բանալով ամենուրեք

վարժողներ որոց աշակերտք մերայինք են մե-
ծամասնութեամբ, սահմանեալք առ ի լինել
օտարախորդ, զի «օտարք մտին ի հունձս մեր»:

Իրաց այս վիճակը անշուշտ դարմանի պէտք
ունի փութով: Բայց այդ դարման ամբողջակի
պէտք է լինի, զի մասնակին՝ դուցէ վստան ա-
ռաւելու, դուռ բանալով նորանոր զեղծմանց,
որոց նկատմամբ ինձ չէ պատշաճ ենթադրու-
թեանց մտնել, որչափ հաւանական ալ թուին:

Յարգ ըսուածէն դուցէ հետեւցնէ մէկը
թէ ես դաստիարակութեան բարձրագոյն դործը
բաժարձակապէս մեր թաղային վարժարաննե-
րու և անոնց ուսուցաց նկրտիմ սեպհականել.
ոչ այդպէս, ոչ. զի ոչ որ քան զիս առաւել
զգածեալ է թէ որչափ ապիկար եմք մեք առ
այն, և որչափ անբաւական: Ես հոս այս կարգի
հայ վարժարանները և վարժիչները նկատեմ
իբրեւ լոկ նախապատրաստական կամ նախնա-
կան, որչափ բարձր ալ ենթադրուի լինել նոցա
արդիւնքը. և ահա այս սկզբնաւորական շրջա-
նակի մէջ միայն փափաքելի է որ մեր տղայք
մերազգի ուսուցիչներ ունենան, հաշտք ընդ-
կզերին և դործակիցք նմին, որպէս զի կըր-
թուի մատաղ հասակը, որչափ լաւ կարելի է,
առանց օտարանալու մեր հայրական աւանդ-
ներէն: Այս առաջին շրջանակին մէջ լաւ է որ

մեր դործը մենք տեսնենք, և եթէ հարկ իսկ
թուի մերթ առ օտարն դիմել ջանանք այդ
հարկը, ըստ կարի, նուազեցնել մերայինները
քաջալերելով: Բայց անտի անդր՝ մեր երիտա-
սարդութիւնը պէտք ունի հարկաւ բարձրագոյն
ուսմանց և ճարտարութեանց, և ըղձիւ պէտք
է դիմէ այն ճեմարանաց, համալսարանաց և
արուեստարանաց որ մերը չեն, բայց բարձրա-
գոյն մի շնորհիւ համազգային են, և իբր այն՝
անխտրաբար բաց՝ ամեն ազգէ և ամեն կրօնէ
ուսանողներու առջեւ: Ուրեմն մնայ մեզ միայն
նախնական ազգայինները այնպէս բարեկարգել
որ բարձրագոյն համազգայիններէն մերայինք
լաւագոյնս օգտին ամենուրեք:

Արդ մեր նախակրթական կամ նախնական
դպրոցք, վարժոցք կամ վարժարանք, ինչպէս որ
ալ անուանուին, ազգի սեպհականութիւն են,
բուն իրենց վաղեմի համեստ անումը (դպրա-
տունք) Եկեղեցւոյ կից լինելուն պայմանաւ՝
զոր կարելի չէ չեղել առանց այդ հաստատու-
թեանց գոյութիւնը վտանգի ենթարկելու: Հե-
տեւապէս՝ մեր քննչական պաշտօնին բնութիւ-
նը, ազգին և եկեղեցւոյ շահը, և, ի մասնաւորի
մեզ ի պաշտօն կոչող Ուսումնական Խորհրդոյ
վարկը, որոյ Մեծապատիւն Ատենապետ Կ. Էֆ.
Իւթիւճեան յոյժ երկար փորձառութեամբ տե-

ղեակ է վիճակի կրթական դործոյն առ մեզ. այս ամենը, կըսեմ, կը պահանջէ որ մեր վկայեալ ուսուցիչ իրենց պարտականութեանց հետ իրենց իրաւունքն ալ ճանաչեն, որով նոցա տրուելիք վկայականք իրական արժէք ունենան և ոչ լոկ անուանական. այնպէս որ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ իւր իրաւամբք միայն ըլլայ պատուաւոր, և կրտսերագոյնք իսկ, ուսուցանելով և ուսանելով միանգամայն, ասպարէզ մ'ունենան իրենց աստիճանը բարձրացնելու, և, ցկեանս անձնուէր ուսուցչական դործոյն, գոնէ յոյս մը՝ լինելու ի պատեհ ժամանակի, պարկեշտ հայր ընտանեաց: Այսպէս պէտք է կազմուի Ուսուցչական խումբ մը, բարոյապէս համերաշխ եղբայրութիւն մը, աւանդապահ ազգային լեզուի և առաջնորդ բարուրդաստիարակութեան, ի մեր պատիւ և մանաւանդ յօգուտ մեր սիրելի ազգին: Չէ պարտ երբէք մոռնալ թէ դաստիարակի նուաստութիւնը ազգի ստորնութիւն է, և իւր պատիւը չճանչցողը օտարէ պատիւ վնասուելու իրաւունք չունի:

Հանդուրժեցէք արդ որ յիշատակեմ աստ մի անցք որ կարեւորութենէ չէ զուրկ, էր երբեմն զի այս քարուկիր սենեակ, ուր կը բազմին այժմ մեր վարչական և դիտական ակումբք,

փառեայ խոնարհ յարկ մի էր, բայց յարգը յոյժ մեծ ինձ համար երբ եղած էր առանձնաբան Կարապետ վարդապետի Շահնազարեան: Նա կործար հոս մեր նախնի մատենադրութեան վրայ, և արդի գրականութեան ուղղութիւն մը տալու համար բաղդատաբար՝ կը սիրէր ուսանել գաղղիներէն լեզուն: Այս գեղեցիկ խորհրդով հաճեցաւ նա պատուել զիս իբրեւ ազգային դաստատու և մերթ իբրեւ իւր խորհրդակից, նա որ յետոյ այնչափ դերազանցեց իւր ուսուցիչը: Նորա հաւանութեան արժանացած իմ սկզբունք, ի մասին ազգային դաստիարակութեան, իւրքն իսկ են, զորս համառօտեմ ահա ի բովանդակութիւն:

Ա. Համազեալ էր նա թէ մեր ազգային, կամ աւելի ճիշդ խօսելու համար, մեր լոկ ժողովրդական շահերը ամփոփեալ են ի դաւիթս մեր թեմական եկեղեցեաց, որք են միանգամայն մեզ համար Տուն աղօթից եւ Տուն ուսման, ընդ դրոշմաւ ազգային լեզուի:

Բ. Թէ եկեղեցւոյ պարտականութիւնն է բարեպաշտ ժողովրդեան նուէրներէն բաժին մի հանել նորա զաւակաց բարւոք դաստիարակութեան, որով միայն նա, ժողովրդական մանկանց կրթութեան կարևոր դործոյն մէջ, հեղինակաբար իշխանութիւն կունենայ, և ի-

բաւունք՝ ինքնին աւանդելու կրօնական և բարոյական դասերը, և ընդհանուր հսկողութիւն ընեւը՝ յօրինապահութիւն. ապա թէ ոչ իւր անհոգութեան հետեւանքը կըլլայ եկեղեցւոյ ծախքովը եկեղեցւոյն ֆլասեւ, օտարօտի և այլ ընդայլոյ սկզբանց ազատ մուտ թողլով ի վարժարանս: (Աւաղ, որչափ զգալի է այսօր այս ֆլասս):

Գ. Թէ իւրաքանչիւր ընտանեաց հայր իրաւունք ունի այն աստիճանի դաստիարակութիւն ստացնել իւր ուստերաց որչափի կարօտին նոքա ի դէմ եղեալ ասպարիզին ի ձեռնարուեստս կամ ի վաճառաշահի, կամ ի յաջողակի մուտ ի բարձրագոյն վարժարանս գիտութեանց և արուեստից: Ուստի հարկ չկայ որ մեր նախնական վարժարանք ամենքն ալ իրենց չափէն անդին նկրտին, ի զուր վատնումն ժամանակի և ծախուց. պէտք է ուրեմն մօտաւոր թաղերու մէջ համերաշխութիւն մի դոյացնել որով վարժոյք և կրթարանք ոչ ևս քմահաճութեամբ և ըստ գիպաց ընթանան, այլ իմաստութեամբ աստիճանաւորին ըստ պատշաճի: Այս՝ գործ է համախոհութեան թաղականաց և հոգաբարձութեանց, Ուսումնական Խորհրդոյ նախաձեռնութեամբ, որոնք եթէ յաջողին միանգամայն ճանաչել այն նշանաւոր գլուխները որ մերթ

ելեան կուգան, մանաւանդ աղքատիկ մանկանց մէջ, և պաշտպանեն զանոնք, յիրաւինչանաւոր ծառայութիւն մատուցած կըլլան ազգիս՝ և երկրին: Պէտք չէ դարձեալ վրիպի երբեք ուշադրութենէ թէ մարդ արարածք, այր կամ կին, ունին հաւասարապէս պէտս դաստիարակութեան առ ի լինել, իւրաքանչիւրն բնական կոչմանն ուղղութեամբ, բարեկերթ. բայց և այնպէս լաւ է միշտ անկիրթն քան զչարակիրթ, մանաւանդ ի կանայս. ուստի աղջկանց դաստիարակութիւնը մեծագոյն զգուշութեանց կարօտի բարոյապէս:

Գ. Լաւագոյն է ուրեմն որ հայ մանկութիւնը կրօնակից դաստիարակներու և ուսուցիչներու ձեռամբ հրահանգի, գործը ըստ օրինի բաժնուելով ընդ մէջ կղերին և աշխարհիկ ուսուցչաց, իւրաքանչիւրն յիւրում սահմանի: Այս եղանակ թէպէտ այժմէն է գործադրելի առ ձեռն գտնուած ընտրեւագոյն վարժիչներով, բայց ստիպող հարկը կը պահանջէ որ մօտաւոր ապագային համար ունենանք օրինաւորագոյն կղերականներ (մանաւանդ իրենց պաշտաման խղճիւն զգածեալ տաներէցներ). զի ուսեալին՝ անուս քահանայ կարգել աւելի անպատեհ է քան թէ լինէր «կոյր՝ կուրի առաջնորդ»։ Ունենանք միանգամայն քան զարդիս կիրթ ու-

սուցիչներ որ յատուկ ընծայարաններու մէջ
ուսումն առած լինին, և կոչումն ունենան մեր
ազգային բունին երկճիւղ պաշտամանց միոյն,
կամ միւսին (եկեղեցւոյ կամ դպրոցի) նուիրե-
լու իրենց անձը: Առ այս բարեկարգութիւն
յատկապէս պարտին նպաստել և օժանդակել
մեր ամեն վանական հաստատութիւնք, բայց ոչ
նուազ նաև համայն ազգայինք, իւրաքանչիւրն
ըստ իւր կարի, զի առ մեզ կղեր և աշխարհիկ
ի միասին կաղմեն մի և եթ մարմին, Հայ քը-
րիստոնեայ ժողովուրդ, որուն հետ ամենեւին
գործ չունի օրուանս ինքնակոչ իմաստա-
բութիւնք, և չհամարձակիր ունենալ եթէ ան-
դիմակ երեւալու չափ գոնէ անկեղծ ըլլայ:
Այլուր կարելի է փիլիսոփայ ազգային մը ըլլալ
կրօնիւ կամ առանց կրօնի. բայց չէ կարելի առ
մեզ Հայ մնալ առանց Հայ Քրիստոնեայ մնալու:

Ահա ողջամիտ սկզբունքներ, խարխիւ բար-
ւոք դաստիարակութեան առ մեզ, ի պատիւ
ներկայ սերունդիս առաջի մերձաւոր յաջորդին,
որոց ի գործադրութիւն կը յօժարէր բարե-
չընորհ Հայրն Շահնազար նուիրել ազգիս, եթէ
Տէր կամենար, այս կարգի մի տիպար ընծա-
յարան, և արդէն իսկ առ այն նուիրած էր իւր
բոլոր ուշքը, ինչպէս ապա նուիրեց նաև իւր բո-
լոր գոյքը: Անցան արդարեւ օրեր, և այդպիսի

հաստատութիւն մը յերաւի կանգնեցաւ Ն.
Շահնազար անուամբ, անմիջապէս յետ մահու
բարերարին, ոչ ի պարզագոյն մի հայ միջա-
վայրի, որպէս նա կամէր, կամ յերուսաղէմ՝
ինչպէս ես կառավարկէի նմա երբեմն. այլ որ-
պէս զիտէք, հոս, մօտ առ մեզ, Խաս-Պիւղի
բարձանց վրայ, ուր փայլեցաւ, խուն ինչ ժա-
մանակ իբրեւ բոցավառ մի ջահ, և շիջաւ՝ աղ-
դելով ի միտս պատանեկաց ոմանց դաղափա-
րաց բուռն ցնցումներ: Բայց և այնպէս ունեմք
ցարդ անտի մի քանի կայծիկներ որ յաջողին,
գուցէ օր մը, բարեյիշատակ բարերարին հա-
մեստ իղձը ածել յարդիւնս, յօգուտ ժողովրդ-
դական ազբաւորիկ մանկանց դաստիարակու-
թեան: Սոյն եռանդով վառեալ էր Ն. Շահ-
նազարեան Վարժարանի երբեմն Տնօրէն, յա-
ւէտ ողբացեալն ի մէնջ, բարեյիշատակ ներսէս
Սրբազան Վարժապետեան. որ յերկրորդումն
ի հրաւէր ազգայնոց ի դահն պատրիարքական,
ուստի կը հրաժարէր, յանձնառութեան պայ-
ման դրաւ միայն ժողովրդական հանրային վար-
ժարանի մը բացումը, առ որ յատկացուց իսկ
բաւական նշանաւոր հանգանակութեան մը
խոստացուած գումարը:

Ի պատիւ նախորդ Ուսումնական Խորհրդոյ
արժան է հոս յիշել թէ չղլացաւ նա որ և է

ճիգն ու ջանք ի կատարումն ըղձի ողբացեալ Սրբազանին . և կրթասէր Ատենապետնորին Մ . Էֆ . Մէզպուրեան և ներհունն Ատենադպիր Ռ . Էֆ . Պէրպէրեան և այլ պատուարժան անդամք հաճեցան ինձ թողուլ զառաջնորդութիւն բանին , իբրեւ երիցագունի , յաւուր՝ յորում խորհուրդը ամբողջակի հրաւիրեցաւ , այսու նպատակաւ յապարանս նորին Սրբազնութեան յՕրթագլուղ , ուր ներկայ գտնուեցաւ նաև Տիգրան Էֆ . Եռստեֆեան , և պատեհ զուգադիպութեամբ , եկաւ նաև խուն ինչ յետոյ , Մ . Էֆ . Էսաբան , զլիսաւոր նուիրատուներէն մին : Այն օր խնդիրը որոշակի կարգադրեցաւ , իբրեւ վերջնական կամք երախտաւոր Սրբազանին ի հաստատութիւն և վաղընդփոյթ բացումն կեդրոնական անուն վարժարանին : Բայց և այնպէս , երախտաւորին վազահաս մահուընէ ետքը , դարձեալ որչափ նորանոր դժուարութիւններ , որչափ խոչնդոտներ որոց յաղթելու քաջութիւնն ունեցաւ այդ Խորհուրդ , հաստատամբութեամբ Ատենապետին և պերճախօսութեամբ Ատենադպրին , որով այժմ նորամուտ տարւոյս առաջին օրը աւետեցաւ մեզ բացումն ցանկացեալ նոր վարժարանին որուն մաղթեմք լիով յաջողութիւն : Սակայն ոչ ինչ արգելու զիս ազատապէս յայտնել իմ կարծիքս թէ կեդ-

րոնական կոչուած վարժարանը , ըստ ծրագրոյ՝ որ հրատարակեցաւ , ուսմանց աստիճանին կարի բարձրութեամբը Ն . Շահնազարեանի նման , Պօլսեցւոցս ըղձին աւելի պիտի ծառայէ քան թէ հայ հասարակութեան ընդհանուր պէտքին , որ միջնակարգ հրահանգիչներու , բարի գիւղական վարժիչներու այնչափ կարօտ է : Տածենք սակայն այս յոյսը վասն խոստացեալ ներսնսեանի , (որ հարկաւ աւելի յարմար և վայելուչ դիրք մ'ալ պիտի ունենայ իբրեւ կրթարան ,) մանաւանդ զի միացեալ ընկերութեանց նշանաւոր անդամներէն մին ինքնին խոստովանեցաւ ինձ թէ որչափ մեծ որչափ ստիպողական պէտք կայ այս կարգի դասատուաց , մինչ ի դաւառու զրկուածներուն մէջ հազիւ սակաւ ոմանք միայն այդ անուան են արժանաւոր : Այս ձաղողակի պայմանին ներքեւ տարածուած լուսաւորութեան շահով կորուսը ձեզ թողում կշռել : Կուզէի դիտնալ սակայն թէ ինչ է որ կարգելու ցարդ իրարու յաջորդող Ուսումնական Խորհուրդները իրենց ձեռնհասութեան ներքեւ եղող Պօլսոյ Ուսումնաբաններէն դոնէ մին այս նպատակին ծառայեցնել , և ոչ ինչ յաւելլով ի ծախս նորին ընծայել զայն իբրեւ ժողովրդական տիպար վարժարան : Խնայողութեան պարզագոյն սկզբունքն

է ապաքէն «Առ ձեռն զանուածէն նախ օգտիլ, որչափ կարելի է, և ապա նորի մը ձեռնարկել» բայց ինչ որ այլք չբերին այժմու Խորհուրդին փառքն ըլլայ ընել. «Լաւ է անագան քան երբէք.» Ահա, եթէ հաճի այդ Վարչական խումբակը, Մայր Եկեղեցւոյ դպրոցը լուսաւորչեան անուն աղջկանց մօտաւոր կրթարանովը, յարմարագոյն դերքի վրայ, ի միջավայրի մեծագոյն հայաբնակ թաղերու, պատրիարքարանի հովանոյն ներքեւ, և արդէն իսկ մեծապէս կարօտ այսպիսի անմիջական բարենորոգման: Հոն Ուսուցչաց խումբն ալ, (եթէ երբէք այսպիսի Մարմին մը պիտի կազմուի) գոնէ ունենայ խորշ մը եկեղեցեաց դաւթի գետնա-սենեակներէն մին, ուր, կանխաւ դժեալ կանոնաց համեմատ, ի պէտս, կոչուին ուսուցիչք ուրոյն կամ խմբովին, և ի հարկին կարենան անտի դիմել ուր անկ է իրենց իրաւունքը աշատապանելու համար: Հոն ժողովին նաեւ մերթ ընդմերթ իրենց լոյսը իրարու հաղորդելու ի բարւոքումն դաստիարակութեան, և յարաբերութիւն ունենան բոլոր գործակցաց հետ յատկապէս ի կանոնաւորութիւն մեր արդի դրական և խօսից լեզուի: Մեր աղքատիկ վիճակին մէջ ունենանք գոնէ այսպիսի սլարդ մակաւարժական ժողովատեղի մը նախաձեռնութեամբ Ու-

սումնական Խորհրդոյ և ընդ անմիջական հրահրութեամբ ազգիս Պետին, որով օրինաւոր յառաջագիմութեան առաջին քայլն առած կըլլանք, և ապա կը յառաջենք գիտակցութեամբ և մեղմով և ոչ ևս ընդ խարխափ կամ ընդօստ, ինչպէս ցարդ ըրինք: Արդարեւ իրական յառաջագիմութեան յատկանիշն է ուշիմ ընթացք. նա իւր բարձրագոյն արագութեան մէջ իսկ զսպեալ զօրութիւն է, աստիճանեալ ըստ պատշաճի: Արդէն լուսաւորութեան դար կոչուած ներկայ հարկերեակը եղաւ հայոց համար ամենէն աղետալի դար հերձմանց և պառակտմանց... Մնայ այժմ՝ իրենց եկեղեցւոյն հաւատարիմ կեցողները համախումբ պահել և կրթել Արդ. քանի որ ապրելու համար ուսանելն անհրաժեշտ է այժմ, եթէ մանկութիւնը առ մեզ լաւ չուսանի՝ հարկ է որ առ օտարն դիմէ և ուսանի. յոր սակս մեծագոյն զգուշութեան պէտք կայ այն ձեռնարկին մէջ որ աստ մեզ յանձն է, և ուղղակի յարաբերութիւն ունի ընդ բարւոք կամ ընդ յոռի վիճակի մեր ընդհանրութեան ի ներկայիս՝ և յապագային:

Ներողամիտ եղէք, հարք իմ և եղբարք, որ յուշ ածեմ ձեզ միւսանդամ թէ երբեք Ազգային կրօնական ղգացմանց աւելի համապատասխան էր Պօլսեցւոցս դաստիարակութիւնը,

և հետեւաբար աւելի արդիւնաւոր, երբ, քառասուն տարի առաջ, որչափ ես կը յիշեմ, յաւերժ յիշատակելին Անդրանիկ Մինէճեան, այր ժողովրդեան ի Սամաթիայ (թէպէտ մեծ եկեղեցւոյն և Իշխան Աղա) ինչպէս կը կոչուէին յայնժամ թաղականք*, մի գանձանակ ի ձեռին, ի կիւրակէս և ի ասոնս, յոտին՝ առ դուրս եկեղեցւոյ թաղին, գոչէր, «Մէկ ողորմութիւն ալ հոս չնորհեցէք, ողորմութիւն՝ ձեր զաւակաց կրթութեանն համար»։ Օրինակելի բարեգործութիւն, Լուսնայ գեր ի վերոյ շահաբեր քան զթատերախաղս և զպարահանդէսս, որ ծնոյց և սնոյց Սահակեան Վարժարանը կարի ողորմ ժամանակներու մէջ. և որ աւելին է, աւանդական մնաց նոյն ողին ի սանունս նորա մինչեւ ցայսօր, որով այդ հաստատութիւն, հռաւմէս երեւոյթով պիտի ունենայ միշտ, ինչպէս ունեցեր է յանցելումն, գոհացուցիչ արդասիք։ Նոյն բարեպաշտութեան ոգւով վերականգնի անդ, յատկապէս՝ շնորհիւ բարեպաշտ և աղքատախնամ հարազատացն Յակոբեանց և սատարութեամբ բարեպաշտոն նուիրատուաց ե-

* Իշխան աղայք, ինչպէս յետոյ թաղականք, էին միանգամայն խնամակալք դպրոցի. փորձը կը հաստատէ թէ անկախ կոչուած Հոգաբարձութիւնք աւելի օգտակար չեղան։

էկեղեցի Սրբոյն Գէորգայ, ի միջավայրի մեր երկուեւ լաւագոյն դպրոցաց, ի վկայութիւն թէ «եկեղեցին է առ մեզ Տուն աղօթից և Տուն ուսման»։ և ահա բարերարութիւն՝ առ մեզ միակ իշխանութիւն, և առաքինութիւն՝ միայն համեստ փառք։

Անտի այս սահեալ միջոցին մէջ դիտելի է որ, Սահակեան Վարժարանի հաստատութենէ մի քանի տարի ետքը, նորա երախայրիքն եղող աշակերտք նշանաւոր պաշտօններու կը կոչուէին, իբրեւ թարգման կամ գրագիր. և այս՝ բարի գրգիռ մ'եղաւ Գում-Գաբուի և այլ թաղերու՝ ապա երբ Կալաթա-Սարայի (Մէքթէպի Սուլթանի) միջազգային մեծ լիկէոնը հաստատուեցաւ, յոր ազատ մուտ ունին ցարդ ամենազգի ուսանողք անխորաբար, բարձրագոյն շնորհիւ Ազատամիտ և Կրթասէր Կառավարութեան, հոն ալ՝ ինչպէս այլուր, մերայինք միշտ գրաւեցին առաջնութեան աստիճանը, և լսած եմ որ նոր հաստատութեան Գաղղիցի Տնօրէնը սովորէր Պօլսոյ կողմանէ հոն յաճախող հայ պատանեակները այլոց օրինակ ցոյց տալ. մինչ, իբրեւ աւելի քաղաքակիրթ միջավայրի ընդհանրապէս բնիկ, բերացի երիտասարդութեան անկէր ունենալ զայս պատիւ. մաղթենք որ ասկից վերջը գոնէ ունենան զայն մեր պատանի ուսանողք

այդ թաղի, չնորհիւ արդի բարեկարգութեան ազդային կրթարանաց: Եւ տակաւին ետքերը, երբ նոյն Կայսերական Վարժարանի դասատուներէն մին Մօս. Մուժօլ, և Օրթագիւղի մեր ուսումնասիրաց քաջածանօթ Տիկին Ֆիւրէ, գիտուն վարժուհին, այցեւեցին քննութեանց հրաւիրանօք ի Լուսաւորչեան Վարժարան Օրիորդաց ի Գում-Գաբու, չկրցան ծածկել իրենց հիացումը ընդ բարեկարգ վիճակ կրթարանին, մինչ, իրենց համար, ինչպէս կը խոստովանէին, և ապա հրատարակեցին իսկ, բոլորովին անակընկալ էր դանել, Պօլսոյ անձանօթ մի խորչին մէջ, էգ սեռի մանկանց այսչափ բարեկարգ և զարգացեալ մի հաստատութիւն, և հրաժարեցան՝ սրտագինս խնդակցութիւն նուիրելով երախտաւոր և քրտնաջան Տնօրէն Տէր Սուքիաս հօր, որուն յարգը, սակայն, այնչափ քիչ ճանչցան իւր թաղեցիք:

Հարկ չէ թուել թէ այդ առջի ժամանակի աչակերտներէ որչափ նշանաւոր եկեղեցականներ, դասատուներ, վաճառականներ, արուեստագէտներ և գրադէտներ ունեցաւ ազգը: Սակայն այժմ յոյժ զգալի կերպով վերջի քսան տարիներու մէջ տակաւ առ տակաւ իջաւ առ մեզ (ներուի նորաբանութիւնս) յառաջագիմութեան մակարդակը, հակառակ նորաձե-

ւսկան նկրտմանց՝ որով մեծ ճիգ և մեծագոյն ծախք կըլլայ տակաւին, մերթ աստ մերթ անդ, զայն բարձրացնելու. մինչեւ իսկ առ մեզ կըլլաւ թական գործոյն յոյժ գիտակ համարեալն Հ. Էֆ. Իբէքճեան, որոյ յարգը լաւագոյնս կը ճանաչէր այժմու մեր Վարչութեան ուշիմ Պետը Յ. Էֆ. Նուրեան որ սիրովեց, այնչափ մարդասիրաբար, յիշեալ փորձ մանկավարժի վերջին կարօտ օրերը, նա ինքն, կըսեմ, կը վկայէր թէ մանրախոյզ վննութեամբ ստուգած էր որ վերջին տասն և հինգ տարիներու մէջ ազգային վաժարանաց արդիւնքը նուազած է ընդհանրապէս. և մեր օրաթերթք իսկ, ցաւով կը հրատարակէին տակաւին անցեալ տարւոյ քըննութեանց առթիւ, թէ հայ ուսանողք ի Լիսէ, ինչպէս յայլ բարձրագոյն վարժարանս, ոչ ևս ունին բացարձակ առաւելութիւն. և յանունէ կը յիշատակէին Աւագ ուսանողներէն զանոնք՝ որ մինչեւ աստիճան մը յաջողութեամբ կրնան մրցութեան մտնալ ընդ այլ դասակիցս: Պատճառը. այս միայն. յառաջագիմութեան խընդրոյն մէջ իրն ու ցոյցը հակառակ համեմատութեան մէջ են: Արդ մեզ համար իրն է, ազգային որ և է դպրոցի մէջ, խարխիւ ունենալ մեր լեզուի դպրութիւնը. անոր վրայ հիմնել այլ կարեւոր ուսմունքները. և օտար հանրական

լեզու մը, (Գաղղիերէնը) յորում բնախարժող-
թիւն չունինք, բաղդատական գրութեամբ ու-
սանիւ. այս՝ բնական ընթացքէ մարդկային բա-
նին: Յոյցն է, աւելի քաղաքակիրթ ձեւանալու
համար նուազ կարեւորութիւն տալ աղգային
գպրութեան: Այս գծով յառաջացողը կսկսին
նախ հայ լեզուն արհամարհել, (յորում է և
կրօնը). այսպէս լինին նոյրք Ռայ. է զի հայ ա-
մուսնութիւնն իսկ, յաճախ 'ի փնտա առանին
անդորրութեան. կան ալ որ հայ ըլլալն կըս-
քողեն գաղղիացի կամ այլ իմն թրէնկ մը սեպ-
ուելու անհնարին ըզձիւ. անտեղի, վատ մտա-
հաճութիւն. (առակի ազուաին խելքը, օտարի
փետրով խայտառակ:) Այս նողկալի օտարա-
մոլութիւն նախ մեր բնատիպը կը խաթարէ, և
ապա յուսացեալին հակառակ արդիւնք կար-
տադրէ, պատանի ուսանողները ընելով խումբ
մի ծանծաղամիտ իմաստակներ, փորձառու-
թեան արհամարհող ինքնահաւան, որոց անխո-
հեմութեանց տուգանքը աղզը կը տուժէ:

Եւ արդ վերջ տամ բանիս յիշատակելով մի-
ջադէպ մը որ մօտագոյնս կցորդութիւն ունի
գաստիարակութեան խնդրոյն, և շօշափելի կընէ
մեր ժողովրդական պէտքն ի նմին:

Հանրածանօթ է առ մեզ ծերունի Քրիս-
տոստուր էֆ. Ղազարոսեան զոր, ի մուտս

իմ ի պաշտօն Աղգային Ուսուցչութեան, ճանչ-
ցայ Մինէճեանի գործակից՝ ընդ բարեմոյն Յով-
սէփէֆէնտի Զիւճեան, և այժմ իսկ կողջունեմ
զինքը իբրեւ այդ երախտաւոր ննջեցելոյն կեն-
դանի պատկեր, ըստ հոգւոյ, և պարզ գործ-
նական եղանակաւ, ուխտաւոր ուսուցիչ պան-
դուխտ եղբարց: Այս անձ, տարիներ առաջ,
հրաւիրեց զիս այցելել իւր կիւրակէից դասա-
րանը, դարձեալ ի փայտաշէն վարժարանին որ
աստ, ուր նա իւր աշակերտները կը մարդէր
հասարակ ընթերցումէ՝ ի գպրութիւն, գիրէ՝
ի գրչութիւն, թուանշանէ՝ ի համարողութիւն.
ոչ այլ ինչ ունելով փոխարէն, ինչպէս հաճելի
է ինձ հաւատալ, բայց բարիք մը գործելու
բնական գոհացումը: Այսպէս բարի գործ մը
դատելով ի բարին՝ ես զմայլմամբ տեսայ անդ
հայաստանի կորովի, բարեբարոյ զաւակաց խմբ-
բակ մը յօտարութեան, իրենց հեղահամբոյր
ուսուցչին շուրջը, հլու, ուշադիր և երախտա-
դիտութեամբ զգածեալ: Սակայն մին ի նոցանէ
յատկապէս գրաւեց իմ ուշադրութիւնս: Էր
սա պատկառելի մի ծերունի, իբր եօթանաս-
նամենի, արծաթի մազերով բայց առոյգ գիւմօք,
յեռեալ լուսալիւ աչքերն ի տառս՝ զորս արդէն
ուսած էր ճանաչել, և ջանայր հեղեւ զայնս
ի վանդ և ի բառ, և ապա գրել ի տախտակի:

Թուէր ինձ նա իբրեւ նկատելի առաքինական տեսարանի վրայ մի խորհրդաւոր դիտակէտ։ Մերձեցայ մեղմով, ողջունեցի զինք լռիկ, և նա զիս, ապա համարձակեցայ ասել, թէ յոյժ գովելի է միշտ ուսանելու իղձը, բայց և այնպէս իւր հասակը կը հրաւիրէր զինք կիւրակէի օրը, գոնէ յետ աղօթից, հանգստեամբ անցնել։ — Անբացատրելի ակնարկ մը նետեց նա յիս, իբր լուրջ յանդիմանութիւն. յետոյ ըսաւ «Աղա, այդպէս է. գիտեմ ալ որ ասկից վերջ ինձ ուսանելու ալ պէտք չկայ... բայց ես թողնեմ ունիմ մեր երկրին մէջ որ կարգաւ գրել չեն գիտեր, և հոն դպրոց չկայ, ես հիմա կուսանիմ որ երբ երթամ՝ քիչ մը բան անոնց սովորեցնեմ»։ Այս պատասխան, ինչպէս յայտնի է, անակնկալ էր ինձ համար։

— Ի՞նչ վիճակի մէջ են այդ բարի մարդուն հայրենակից մանկունք, մանաւանդ առ կարօթութեան դողթող պատանեակք, յօտարութեան... — Ի՞նչ աչքով պիտի ակնարկեն նոքա ի մեզ երբ ժամանակն ինքնին բաւական զարթուցանէ զիրենք որ մեր արժէքը աւելի ճիշդ գնահատեն։ — Ո՛րչափ անձնընտիր եմք մեք իբրեւ մայրաքաղաքիս տեղացի՝ արհամարող այդ բարեբարոյ բնագաւառի ազգակից եղբարց զորս սովոր եմք անուանել դրսեցի... — Ո՛ր-

չափ կը սխալինք մենք նոցա դաստիարակութիւնը ձեւելով մերինն վրայ յորմէ մեք ինքնին գոհ չենք։ — Ինչպէս վայել է հայ ժողովրդեան իւր հնութիւնը, իբրեւ մի վաղեմի շէնք իւր աւերածներովն ինքնին պատկառելի։ — Ո՛րչափ ամօթալի, որչափ անտեղի է մեր նորա սքանչ անընտիր օտարամոլութիւնը։ — Այս, և՛ այսպիսի դաղափարք արագ արագ սահեցան ընդ միտս իմ, մինչ աչքերս էին ի զնին այդ զգայուն դէմքին, սքանչելի բնատիպ հայորդւոյ. ու համակրական գորովանօք յուզեցաւ ոգիս ու լռեցի. և հրաժարեցայ, ակնածութեամբ ողջունելով ծերունի դասաւանդ և ծերագոյն աշակերտը։ Եւ այժմ իսկ այս վերջնոյս թողնեալներուն կարգի հայազգի մանկունքը յանձնելով նախապէս ի խնամս Ազգային Վարչութեան, դարձեալ կը լռեմ։

ԱՄՓՈՓՄՈՒՆՔ

Ա. Ծրագիր մը ծաղկոցաց, նախակրթարանաց և նախնական վարժարանաց համար աստիճանաւորեալ ըստ պատշաճի լաւագոյն դասագրութիւնք. հիմունքնալով ազգային լեզուի ուսումը երկրորդական բարձրագոյն վարժարանաց ընթացքը առյապապ որոշելի երբ հարկ ըլլայ:

Բ. Կանոնաւորութիւն յարարերութեան ուսուցչաց ընդ հոգաբարձութիւնս կամ ընդ թաղականս, և երկոցունցն՝ ընդ Ուսումնական Խորհրդոյ:

Գ. Կցորդութիւն մօտաւոր թաղային վարժարանաց, ունելով մի գլխաւոր նախնական բարձրագոյն վարժարան, առ որ յօդին միւսք՝ ըստ աստիճանի:

Դ. Որոշումն սահմանի կղերական և աշխարհիկ ուսուցչաց, որով ջներուի այսուհետեւ միոյն գրաւել միւսին պաշտօնը:

Ե. Բաց ի ստիպող հարկէ, ընտրութիւն ազգային դաստիարակաց և ուսուցչաց յազգային կրօնակից անձանց, և հաստատութիւն քաջալերական մի կարգի, որով կրտսերագոյն աւելի բարձր վկայական կարենան ստանալ, և

համեմատ վարձք, ըստ ժամանակի ծառայութեան և առաւելագոյն հմտութեան:

Զ. Որոշումն այն ուրոյն ընթացից որ յատուկ կը համարուի մի կամ միւս սեռի. և թէ մինչեւ որ հասակ ներեալ է նոցա դասակից ըլլալ մի և նոյն սրահի մէջ, որպէս զի չափ դրուի իստեղ սեռից վարժարաններու որոնց թիւը կառաւելու թաղերու մէջ:

Է. Սեպհականութիւն յուսմունս և ի լեզուս Աւագ աստիճանի ուսուցչաց որք, իբրեւ մասնագէտ, ուրոյն մի ճիւղ միայն պէտք է ունենան, կամ առ առաւելն երկրորդ մը՝ առնական առաջնայն:

Ը. Պարտաւորութիւնն ո՞ր և է ի պաշտօնէ ուսուցչի դասախօսելոյ, խղճի մտօք, փոխան օրինաւոր որեւեալ վարձուցն. և խստիւ արգելք կէս վարձքով կամ ձրի ուսուցանելոյ այլուր ի գրկանս գործակից ընկերաց:

Թ. Երաշխաւորութիւն հատուցման վարձուց ուսուցչաց, ըստ օրինի. և անմիջական փախումն հաշուոյ նոցա, առանց զեղչի, երբ դադարին ի պաշտօնէ: Արգելք թաղականաց կամ հոգաբարձութեանց նախորդին յաջորդ մը ընտրելու, ըստ հաճոյս, արտաքոյ այս կարեւոր պայմանի:

Պ. Դատ՝ ամբաստանեալ դպրոցական պաշ-

տանէից, նախապէս ի շրջանի ձեռնհասութեան Ուսումնական Խորհրդոյ, որուն գրով պէտք է դիմեն ամբաստանեալք և դատախազք: Խորհուրդը կը վճռէ (ի պէտս), յետ զննութեանց, երիցական և աշխարհիկ խառն օժանդակ տեղեկաբեր քննիչ Մասնախմբի կազմութիւնը: Առ այս հարկ է այժմէն ունենալ մի կանոնագիր. բայց անհրաժեշտ է անմիջապէս կարգել մի վստահելի, զգօն, փորձառու անձ ընդհանուր տեսչի պաշտօնով այցելու ամեն թաղային վարժարանաց, յատուկ գծեալ մի հրահանգի համեմատ:

Պօլսոյ վարժարանաց համար վերոյիշեալ կարգադրութեանց հետ ոչ նուազ կարեւոր են և հետեւեալք ընդհանուր օգտից նկատմամբ:

Ա. Հաստատութիւն մի ուսուցչական սեւեռակի, ընդ հսկողութեամբ Ուսումնական Խորհրդոյ, որուն միայն այդ իշխանութենէ վկայեալ դպրոցական պաշտօնեայք կարենան անդամակցիլ և խորհրդակցիլ, ի բարւոքումն իրենց պաշտաման և վիճակի, ըստ որոշեալ կանոնի:

Բ. Յանձնումն մի թաղային վարժարանի ուղղակի ի խնամս Ուսումնական Խորհրդոյ որ, իւրովի կամ Օժանդակ Մասնախմբին դորձակցութեամբ, զայն ընծայէ իրքեւ տնայար վար-

ժարան և միանգամայն Մանկավարժական Կրթարան, միշտ համախոհութեամբ ընդ Հոգաբարձութեան նորին, և ոչինչ աւելի ծանրանալով թաղական արկեղ վրայ վասն ծախուցն:

Գ. Շարունակութիւն հրաժարեալ անդամոց Ուսումնական Խորհրդոյ ի հսկողութիւն այս վարժարանի, մի շրջանի համար եւս, առ նուազն, յորում և հաստատութիւն Ալմբի Ազգային դպրոնքեան բարոնքն:

Դ. Ձեռնարկութիւն մի յատուկ Ուսուցչական Վարժարանի կամ ընծայարանի, ուր իրենց դպրոցական ընթացքը աւարտող թէ Պօլսեցի և թէ Բնագաւառացի ուսանողք յօժարակամ նուիրեն զանձինս ի կարեւոր վարժս աստիճանի երիցոնքեան կամ ուսուցչոնքեան. որով միայն հնար է լուսաւորութեան և բարոյական կրթութեան մի ուղիղ դրութիւն հաստատել յազգային դաստիարակութեան ամենուրեք:

Ե. Կարեւոր փոփոխութիւնք յընդհանուր ծրագրի ըստ պահանջմանց տեղեաց:

Զ. Ճարտարութեան և գրագիտութեան զարգացման նպատող կարգադրութիւնք, և յատուկ պաշտպանութիւն այն աղքատիկ բայց պարկեշտ պատանեկաց որոց վրայ բարձրագոյն կարողութիւն մը նշմարուի արուեստական տաղանդի կամ հանճարոյ:

Է. Պետական լեզուի ուսուցման քաջալերութիւնն ամենուրեք, յատկապէս արու սեռի մանկանց համար. առ այժմ իսկ էգ սեռի մանկանց համար՝ կարելոր տեղեկութիւնք տնտեսական խնայողութեան, պարտաւորիչ:

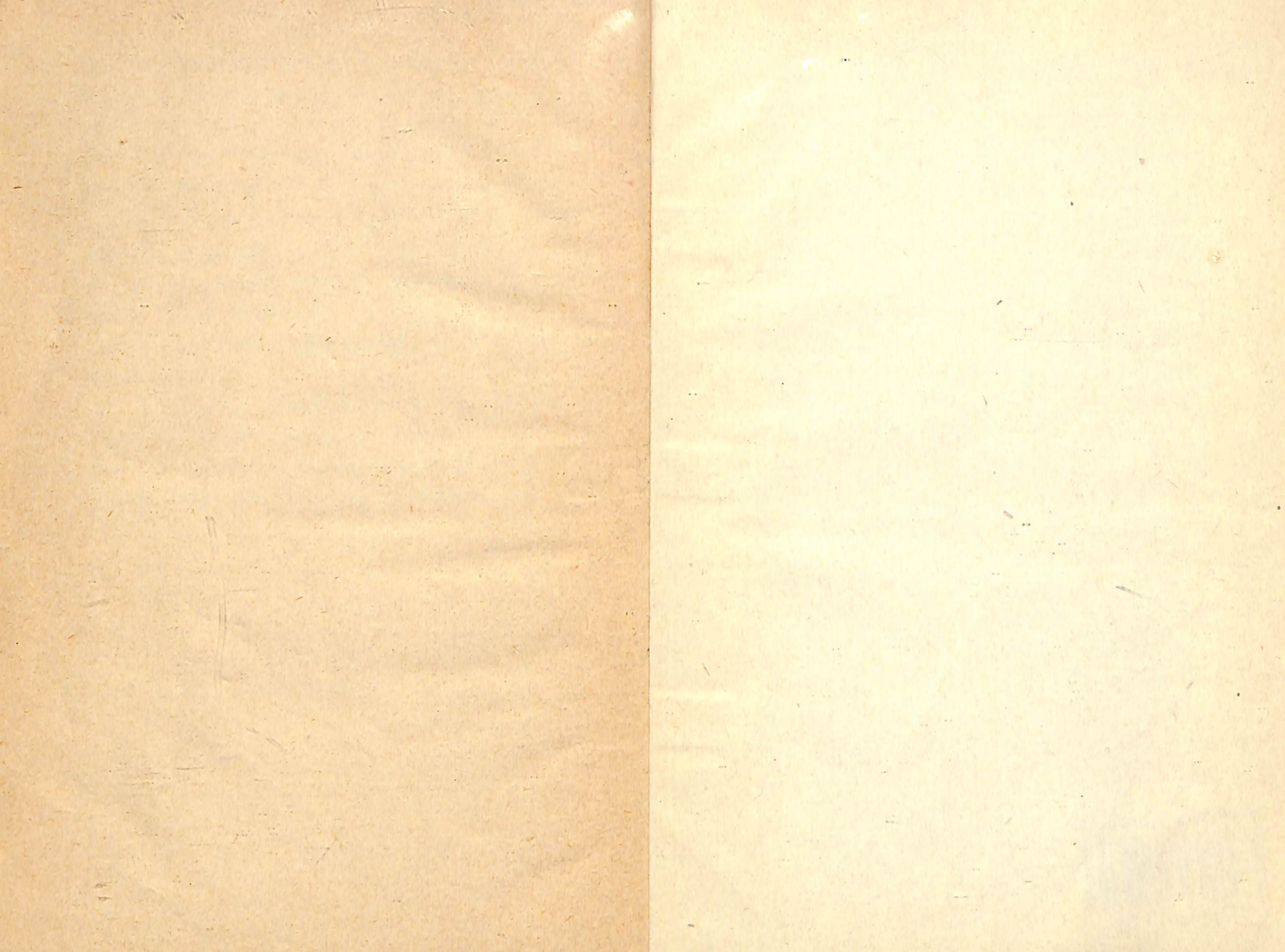
Ը. Կանոնք յարաբերութեան ընդ տարաբնակ ազգայինս, ընդ օտարակրօնս և ընդ օտարս ի բարգաւաճումն ազգային դպրութեան և դիտութեանց:

Թ. Ազգային թանգարանի բարելաւութեան ձեռնարկք:

Ժ. Օրէնք ընդհանուր հսկողութեան ի բարգաւաճումն լուսաւորութեան, ըստ մեր կարի և պիտոյից, և բացումն մի վարկի ի վաւումն հանրային ծախուց, օժանդակաբար:

Յ. Ո.

Մեծնյարդ
1992

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0341062

